

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу *Калашнікової Людмили Володимирівни* на тему: «Безпека життєдіяльності особистості: повсякденні практики й стратегії поведінки в сучасному українському суспільстві», яку представлено на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Безпекова проблематика стає топ-темою в українському соціально-гуманітарному дискурсі. Зокрема, це пов'язано з агресією Російської Федерації проти України, але не тільки зі станом війни. В нашу епоху зростає цінність людського життя, сучасна людина розраховує на безпечне комфортне і тривале життя. Проте сума загроз та ризиків не зменшилася, а в деяких сферах навіть зростає, бо додаються техногенні, екологічні, санітарні, урбаністичні небезпеки. Так, сучасна людина має певні ступені й методи захисту, які дарує нам цивілізація, державний устрій, інституції, але ключовим фактором особистої безпеки залишається власна поведінка, вибір стратегії безпечного існування, залучення ідей й матеріальних інструментів, які убезпечують людину від агресивного зовнішнього середовища. В кожному соціальному полі, де перебуває особа, є загальні і специфічні загрозливі фактори й ризики неадекватної поведінки. Тут маємо широкий простір для дослідницької діяльності, і в цьому сенсі можна вітати вибір теми дисертаційної роботи. Значення роботи посилюється тим фактом, що в українській соціології не склалася наукова школа чи напрям, які б брали на себе пошук відповідей на гострі питання соціальної безпеки у широкому значенні терміна або стосовно більш вузьких галузей безпекової проблематики. Людмила Калашнікова певним чином еволюціонувала як дослідник від девіантологічної тематики, яка була обрана темою кандидатської дисертації, до постановки актуальної проблеми у царині безпеки. І такий поворот виявився на часі, дисертаційне дослідження є

актуальним і можна привітати бажання дисертантки узяти на себе відповідальність за фактично новий напрям в українській соціології.

Явище безпеки є фундаментальною й багатогранною складовою соціальних систем і з наукового погляду – міждисциплінарним феноменом. Безпекові студії мають кілька напрямів – міжнародна, національна, економічна, енергетична, громадська безпека тощо. Л. Калашнікова формулює предмет дослідження в межах предметного поля соціології, визначаючи його як «повсякденні практики й поведінкові стратегії забезпечення життєдіяльності особистості в сучасному українському суспільстві» (с. 33 тексту дисертації). В цьому ключі визначається і мета роботи з певним ускладненням генерального завдання, бо формулюється також ціль – «побудова моделі комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності та алгоритму його соціологічного вимірювання в сучасному українському суспільстві» (с. 32). Дисертантка слушно формулює локальні завдання, які розв'язуються у відповідних структурних підрозділах дисертації. В цілому структура роботи, яка складається з чотирьох розділів, сприяє досягненню цілей та розв'язанню поставлених задач, що у підсумку призводить до вагомих узагальнень та висновків (с. 407-417).

В першому розділі – «Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження безпеки життєдіяльності особистості» – автор інтерпретує поняття «безпека життєдіяльності», розглядає еволюцію поглядів філософів і соціологів на явище соціальної безпеки й торкається процесу інституціоналізації нової наукової галузі – соціології безпеки.

У другому розділі – «Повсякденні практики й стратегії забезпечення життєдіяльності особистості як предмет соціологічної рефлексії» – досліджено понятійно-категоріальний апарат соціології безпеки життєдіяльності, у т.ч. поняття «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека», сформульовано критерії безпеки життєдіяльності, запропоновано власну типологію практик, у т.ч. в термінах авторки –

параметричну, подієву, ситуативну, проблемно-цільову та проблемно-завданнєву поведінкові практики.

У третьому розділі – «Методологія та методика соціологічного вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості» – розглядається ідея моніторингового стеження за рівнем безпеки життєдіяльності, формулюються об'єктивні безпекові показники, що відображені статистикою, а також суб'єктивні показники оцінювання безпеки існування, у т.ч. 1) індекс страху, 2) індекс соціального самопочуття, 3) індекс інституціональної та міжособистісної довіри, 4) індекс упевненості в майбутньому, 5) безпековий потенціал особистості. А також, за словами дисертантки, «викладено авторське розуміння інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності; обґрунтовано методику його розрахунку; охарактеризовано порогові значення та виокремлено рівні безпеки (дуже високий, високий, нормальний, задовільний, незадовільний і маргінальний)».

У четвертому розділі – «Український досвід соціологічного вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості» – розглянуто дані соціологічних опитувань, де фігурують об'єктивні й суб'єктивні показники безпеки життєдіяльності. Автор аналізує показники безпеки життєдіяльності по регіонах України, фокусуючи свій аналіз на макросоціальному рівні, розглядає і порівнює ситуацію в кількох областях України; і у цьому контексті дає рекомендації щодо поліпшення ефективності управління безпекою життєдіяльності в масштабах країни.

Основними науковими здобутками дисертаційного дослідження Л. Калашнікової, на наш погляд, є наступне:

1. Авторська концепція безпеки життєдіяльності особистості як певної системи, до якої належать об'єктивні й суб'єктивні чинники, що включає самоорганізаційний захисний механізм, тобто людина має «безпековий потенціал», який розкривається під тиском зовнішніх викликів. Поняття безпекового потенціалу виглядає доволі перспективним і операціональним з точки зору поглибленого вивчення особистості з точки зору ресурсу

самозахисту, а також в межах аналізу процесу соціалізації під кутом зору розвитку цього потенціалу.

2. Постановка питання про розвиток соціології безпеки життєдіяльності як теорії середнього рівня, хоча, можливо, було б доцільніше вести розмову про соціологію соціальної безпеки як окремої галузі соціології, що в свою чергу охоплює низку наукових напрямів та теорій, одна з яких стосується безпеки життєдіяльності особистості.

3. Запропонована типологія безпекових практик, яка в термінах автора звучить наступним чином: «параметричні», «подієві», «ситуативні», «проблемно-цільові», «проблемно-завданневі» практики, що відрізняються «рівнем складності алгоритму дії й збільшенням часу на вироблення рішення щодо вибору механізму захисту від небезпеки».

4. Ідея побудови дендрограми загроз для аналізу безпекових ситуацій, що розширює віяло загроз і дозволяє враховувати також суб'єktiv-носіїв загроз.

5. Авторська модель комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості (хоча і не безспірна), яка включає об'єktivні й суб'єktivні субпоказники, їх порогові значення та змістовну інтерпретацію. Вона дозволяє залучити для оцінки рівня безпеки життєдіяльності державну статистику з тими показниками, що на думку авторки, відображають якість життя і стан безпеки населення.

6. Варто відмітити як позитивний внесок суб'єktivні критерії безпеки життєдіяльності, до яких дисертантка відносить індекс страху, індекс соціального самопочуття, індекс інституціональної та міжособистісної довіри, індекс впевненості в майбутньому, а також безпековий потенціал особистості.

7. Можна вітати оприлюднення даних кількісних і якісних соціологічних опитувань, які доповнюють теоретичні ідеї та емпірично підтверджують деякі положення дисертації. Щодо практичних рекомендацій авторка обмежується результатами фокус-групи зі співробітниками

державних обласних та місцевих органів влади, громадськими активістами, де були поставлені питання щодо ролі безпекових дисциплін в освітньому процесі, запровадження якісно нової методики моніторингу загроз і небезпек, яка має поєднувати соціологічні та статистичні прийоми.

Але достоїнства роботи одночасно містять і моменти, що можуть бути об'єктами зацікавленої критики. Отже, звертаємо увагу на наступні дискусійні питання:

1. Викликає певні питання спосіб наукового дискурсу. Він полягає здебільшого в тому, що авторка, узявшись за розв'язання тої чи іншої поставленої проблеми, намагається охопити широке коло різноманітних літературних джерел, викладає точки зору авторів, цитує роботи (здебільшого не критично, хоча можуть наводитися і хибні, і взаємно протилежні точки зору), а потім дисертантка зазначає, наприклад, наступне: «Узагальнюючи розглянуті підходи»...або «Отже, систематизуючи окреслені наукові позиції» ... і дається авторський текст, що на порядок менший обсягом за розлогий огляд чужих думок. Власне авторський дискурс, спосіб побудови логічної конструкції часто-густо читачеві не демонструється, а оприлюднюються готові теоретичні конструкції й висновки. Так, вже в підрозділі 1.1. на 22-х сторінках поспіль розглядаються різні варіанти розуміння категорії «безпека», а потім відразу дається розлоге авторське визначення терміну зі вступу «Узагальнюючи, зауважимо...» (с. 70). Хіба можна синтезувати без критики не схожі одна на одну тези в нову цілісність? В дисертації практично немає прикладів, посилань на реальні життєві ситуації, не наводяться безпекові проблеми (кейси), на яких можна було б верифікувати теоретичні викладки. Дискурс переважно ведеться у понятійно-категоріальній сфері. Варто зазначити, що соціологія на відміну від, наприклад, філософії завжди тяжіла до фактів, конкретики, первинних спостережень. В соціологічній традиції від Конта до сьогодні емпіричний матеріал, спостереження первинних фактів суспільного життя розглядаються як основа побудови теорії, а не навпаки.

2. Не справдилося наше очікування щодо мікросоціологічного аналізу безпекових практик, поширених в Україні, які можна виявити лише шляхом спостереження у тій чи іншій формі. Другий розділ, судячи з назви, мав би включати такий аналіз, а підрозділ 2.3 – «Повсякденні практики забезпечення життєдіяльності особистості в умовах небезпек і ризиків» – за назвою нібито зобов'язує авторку на певний час відставити у бік теоретичний дискурс і образно кажучи зануритися в емпіричну реальність, отже, показати якими шляхами, методами, засобами захищають себе сучасні українці від різноманітних загроз, які на них чатують у суспільстві ризику. Проте ми тут бачимо знову посилання на Вебера, Парсонса, Бурдьє, Гідденса, Бека і ще зо два десятки соціологів, а потім авторка вдається до розгляду понятійного апарату, з'ясовуючи зміст понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека», використовуючи свій метод йти по колу думок різних авторів, а в кінці виникає «чарівна» формула: «Узагальнюючи, зауважимо...». Отже, в роботі ми не знайшли, а ні опису первинних безпекових практик, а ні аналогічного представлення реальних загроз, які образно кажучи висять домокловим мечем над головами пересічних українців і спонукають їх вдаватися до відповідних форм поведінки. Щоправда, в інструментарії опитування, яке викладене у додатку Л, є напівзакрите запитання: «Які із перелічених способів забезпечення особистісної безпеки Ви вже реалізуєте?», і 7 пунктів номінальної шкали (с. 609). Цього явно замало для опису реальних безпекових практик. Таким чином, констатуємо, що дисертаційне дослідження має методологічне спрямування й використовується переважно теоретичний дискурс.

3. В роботі є чимало місць, які можна було б без втрати науковості залишити поза межами тексту, вони нічого не додають руху до реалізації основної мети дослідження. Наприклад, підрозділ 3.1. «Соціологічний моніторинг як метод вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості» містить фактично лекційний матеріал щодо сутності, мети, переваг, функцій соціологічного моніторингу. Для початку 1990-х рр., коли

відбувався процес становлення сучасної української соціології, такий відступ, можливо, мав би позитивний сенс, але сучасне експертне середовище, яке власне і оцінює рівень дисертаційної роботи, добре обізнане з питання теорії моніторингу. Багато місця в роботі, а це є перший розділ, присвячено історико-соціологічній тематиці. Складається враження, що авторка ставить перед собою завдання не забути нікого від Аристотеля і Платона до нині живучих науковців. З одного боку, дисертант, дійсно, має показати свою ерудицію та обізнаність за темою дисертації, з іншого – тут криється певна небезпека «символічного насильства», коли дисертантка приписує класикам своє бачення їх власного теоретичного дискурсу. Не можна повністю погодитися з розробленими класифікаційними схемами, під які підганяються теоретична спадщина як класиків, так і більш сучасних авторів. В решті-решт уся теоретична спадщина поділена на два кластери (Рис. 1.2) – традиційні і нетрадиційні теорії безпеки життєдіяльності особистості. По-перше, виникає сумнів, що занесені в таблицю вчені геть усі створювали теорії безпеки життєдіяльності. Більша частина з цих достойників, як на наше переконання, не ставили перед собою подібного завдання. По-друге, творчість відомих класиків є багатогранною і механічний підхід тут не придатний. Наприклад, до «традиціоналістів» віднесено «біологічний еволюціонізм Г. Спенсера». Зазначимо, що теорія англійського соціолога присвячена соціальній еволюції і має загальновідому назву «природна соціальна еволюція». Англійський вчений абсолютно критично відносився до держави як інституції, людину ставив на перше місце і вважав, що в біологічних системах частина служить цілому, а в соціальних навпаки: ціле має слугувати людині. Спенсер покладався на людину як рушійну силу еволюції, яка бореться за власне існування, конкурує з іншими, захищає себе і рухає прогрес шляхом, який не можна передбачити. Він був категоричним противником опіки з боку держави, бо це, за його логікою, заважає, а не сприяє еволюції, отже, сумнівно, що англійця можна віднести до першого кластера, згідно критерію запропонованою авторкою («домінантом суб'єкту

безпеки виступає держава»). Цікаво, що в тексті дисертації авторка справедливо пише: «Г. Спенсер виступає за обмеження ролі держави в сучасному суспільстві» (с. 92). То чому він потрапив у перший класифікаційний кластер? Щодо біологічної еволюції, то це є, за загальною думкою, змістом теорії Ч. Дарвіна. Ім'я славетного англійського біолога теж занесене у класифікаційну схему, але чомусь віднесено до «статистичної» моделі вивчення безпеки життєдіяльності (Рис. 1). А чи займався він проблематикою соціальної безпеки взагалі? Це залишається не з'ясованим, бо жодної праці Ч. Дарвіна в списку літератури не наведено. Таким чином, історико-соціологічна розвідка не додає нічого до приросту нового знання, але породжує багато питань. Тим більше, дисертантка в решті-решт наводить періодизацію розвитку соціології безпеки О. Вейвера і користується запропонованою схемою. З'ясовується, що історія наукового вивчення безпекових питань починається не в античні часи, а з 1940-х рр. ХХ ст. Думаю, що з самого початку можна було б узяти цю періодизацію за основу і не витратити часу на далеку ідейну спадщину як в часі, так і у змістовному аспектах.

4. Постають питання щодо якості опрацювання наукового тексту, зокрема, посилань на першоджерела. Тут ми бачимо певні прогалини. Є сталі наукові традиції, якими не варто нехтувати. Поганим стилем вважається посилання на великі за обсягом монографії, збірки без вказівки на сторінку. Наприклад, авторка кілька разів звертається до ідейної спадщини Е. Дюркгайма в контексті його поняття аномії (с.93-94) і посилається на сучасне російське видання 1995 р. (видавництво «Канон») без зазначення сторінок. Але це видання не є монографічним, а становить збірку наукових праць французького класика. В книзі немає саме тих праць, де уводиться або обговорюється поняття «аномія» чи розглядається відповідне явище. Вперше Е. Дюркгайм застосував термін «аномія» в докторській дисертації, яка видана під назвою «Про поділ суспільної праці» (1893 р.), також можна було б посилатися на відому працю «Самогубство» (1897 р.), де стан аномії

пов'язується з одним із типів самогубства. Те саме ми бачимо ще у низці випадків. На с. 83 є посилання на відому працю К. Маркса «Капітал» і стверджується, що (цитуюмо): «Він зосереджував увагу на необхідності дослідження проблем морального виховання – патріотів, здатних активно включатися у процес зміцнення гарантій національної безпеки». І це, дійсно, Маркс? Було б цікавим знайти відповідне місце в аутентичному тексті. Також поганим тоном у науковому співтоваристві вважається посилання на навчальні посібники замість звернення безпосередньо до першоджерел. Так, на с. 85 авторка тричі посилається на навчальний посібник («Соціологічна думка України: навч. посібник» / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. Київ : Заповіт, 1996. 424 с.). Саме нехтуванням першоджерел ми пояснюємо певну плутану, що зустрічається в тексті. Наприклад, з посиланням на вказаний навчальний посібник стверджується: «Ідеї В. Вернадського набули відображення в працях С. Подолинського» (с. 85). Але в дійсності послідовність була іншою. На момент смерті видатного українського фізика С. Подолинського (1850-1891) Володимиру Вернадському було лише 28 років, і пізніше він вказував на великий вплив, який здійснили ідеї С. Подолинського на створення концепції ноосфери. Очевидно, варто узяти за правило зазначати дати життя і стисло пояснювати «хто є хто», коли до дискурсу залучаються імена представників інших наукових традицій. Також з посиланням на навчальний посібник згадуються ідеї П. Куліша. Про кого іде мова? Про літератора і філолога, що написав «Чорну раду» і створив першу українську фонетичну абетку т. зв. «кулішівку»? Але найбільше непорозуміння трапилося з цитуванням Г. Гегеля. На с. 82 подається пряме посилання на цитату нібито з праці «Феноменологія духу», але в тексті видання (Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Тарашук, наук. ред. Ю. Кушаков. Київ : Основи, 2004. 548 с.) відповідного фрагменту немає і не могло бути в принципі, бо думка, що помилково приписується німецькому філософу, аж ніяк не з XVIII ст., а є сучасним нарративом. Отже, загальним правилом має бути звірка усіх

посилань та цитат з першоджерелами. Це стосується й інших моментів. Так, на с. 254 не правильно називається статистичний показник (цитата): «Інтегральним показником безпеки життєдіяльності є виживання при народженні ...». Мова іде про середню очікувану тривалість життя, і у наступному авторка правильно називає цей показник. Тобто, йдеться про не достатньо ретельну роботу над текстом, бо звірятися треба не тільки з першоджерелами, а і з коректними назвами показників та іншими речами, з яких складається якість тексту. Авторка ставить риторичне запитання: «Що є людина як джерело захисту й управлінської декомпозиції?». І дає відповідь: «Це тіло, розум і душа» (с. 254). Така структурна новація є не зовсім доречною з двох причин. По-перше, є класичні теорії людини і особистості, де зазначено рівні та компоненти об'єкту, проте поняття душі до них не застосовується; по-друге, слово «душа» переважно не використовується як науковий термін вже з XIX ст., коли матеріалістичні напрями в філософії, соціології, психології виключили неоднозначний і теологічний за походженням і змістом термін зі свого обігу.

5. Можна вітати намагання побудувати інтегральний показник безпеки життєдіяльності, але окремі складові є спірними, чи не враховано важливі, на нашу думку, речі. Так, в переліку об'єктивних показників, які подаються в табл. 3.1 авторка повністю орієнтується на структуру показників загроз, що містить державна статистики. Там, за визначенням, не може бути такий, на наш погляд, важливий показник, як соціальний капітал особистості. А саме широта соціальних зв'язків, можливість спиратися на інших осіб, долучати до власного захисту третіх осіб є провідним чинником безпеки життєдіяльності в умовах України. В переліку суб'єктивних показників ми бачимо рівень довіри до інституцій і міжособистісної довіри. Дійсно, довіра до поліції, наприклад, може бути побічним показником благополуччя існування й безпеки, але не довіра до будь-кого. Якщо мова іде про особисту безпеку, то в сучасних умовах правилом має бути кричне ставлення до звабливих контактів, різних привабливих пропозицій, неочікуваних дзвінків,

інтернет-повідомлень про виграш «ста мільйонів» тощо. За ними можуть ховатися шахраї, а шахрайство є злочином, коли суб'єкт правопорушення зловживає довірою постраждалого. Тут зайва довіра може дорого вартувати.

Загалом наведені вище зауваження не знижують рівень дисертаційного дослідження і не применшують вагомість його результатів. Дисертаційна робота Л. Калашнікової є оригінальним і цілісним дослідженням, що має очевидну цінність для розвитку певних соціологічних галузей та спеціальних теорій, зокрема, соціології соціальної безпеки, соціології безпеки життєдіяльності.

Висунуті дисертанткою положення мають емпіричне й теоретичне обґрунтування в межах обраних методів, підкріплюються проведеними оригінальними кількісними та якісними соціологічними дослідженнями й прийомами вторинної обробки державної статистики. Отримані результати мають ознаки наукової новизни та практичне значення з огляду на потреби суспільства у підвищенні безпеки життєдіяльності українських громадян, зокрема, перспективним виглядає методологія побудови інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості для цілей відповідного моніторингу в різних регіонах України. Також перспективним виглядає навчальний курс «соціологія безпека життєдіяльності», який вже частково апробовано в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили, і цей досвід можна поширити на інші університети України.

Основні положення та результати дослідження викладено у 45 публікаціях, з них: 1 – одноосібна монографія, 4 – у співавторстві; 21-а стаття міститься у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України із соціології; 2-і статті вийшли у наукових періодичних виданнях інших країн із напрямку відповідних до теми дисертації (1-а стаття – у виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science, друга стаття – в іншому виданні, що включене до міжнародних наукометричних баз даних); 15 публікацій вміщено в збірці матеріалів конференцій різного рівня.

Ознайомлення з текстом автореферату дає підстави стверджувати, що за структурою та змістом він відповідає вимогам МОН України. Зміст автореферату та його основні положення дисертації є ідентичними.

За своєю актуальністю, науковою новизною, практичним значенням та рівнем виконання дисертаційна робота «Безпека життєдіяльності особистості: повсякденні практики й стратегії поведінки в сучасному українському суспільстві» відповідає вимогам пунктів 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», ухваленого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а Калашнікова Людмила Володимирівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент,
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології
та політології Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

15.10.2020

Підпис	
Закоротний О.Ю.	
15	10
20	20

І. П. Рущенко

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
"ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ"

20 20 р.